

İslâm Din Pedagojisinde İslâm'dan Başka Dinlerin Anlatımı

Beyza BİLGİN

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-mail: bilgin@divinity.ankara.edu.tr

Teaching Religions Except Islam in Islamic Pedagogy. The aim of today's education is to provide each of the children an opportunity to realize their potentials at a highest level. This opportunity can be expressed as a qualified education opportunity, as well. People from different cultures and religions have been living in a closer relation with each other in the new world. Therefore, new cultural searches are necessary for the improvement of future generation. In this sense, the intercultural and interreligious pedagogy has gained a great importance. In order to achieve the aim of this pedagogy, it is necessary to provide the place of religions in the educational material, in a common sense. In this article, some projects related with subject have been discussed.

Key Words: Religion, Islamic Religious Pedagogy, Ahl-i Kitap, Trinity, Missionary

Giriş

İnsanlık ailesi olarak düşüntünce küçüldüğünü, fert olarak düşüntünce başa çıkılamayacak kadar büyüdüğünü fark ettiğimiz dünyamızda, ortaya çıkan yeni sorunlar karşısında, geleneksel çözüm arayışlarının yetersiz

kalmakta olduğunu fark ediyoruz. Günümüz eğitiminin hedefi, bütün çocuklara, bu küçülen ve büyüyen yeni dünya içinde, potansiyellerini en yüksek düzeyde gerçekleştirmelerine ve dünyada etkili bir vatandaş olarak fonksiyon göstermelerine imkan sağlayacak, kaliteli eğitim fırsatını sağlamak. Bunun için yetkili bütün yöneticiler çaba göstermek durumunda. Farklı kültürlerden ve dinlerden insanlar daha yakın ilişkiler içinde yaşadıkça insanlığın bir bütün olarak gelecekteki gelişmesi için yeni kültürel arayışlar gerekmektedir; bu bağlamda kültürlerarası ve dinlerarası pedagoji giderek önem kazanmakta. Son zamanlarda görüldüğü üzere din ve dünya görüşünün işe karışmadığı hiçbir anlaşmazlık bulunmadığından, karşılıklı anlayışı sağlayacak yeni tarz bir din eğitimi ihtiyacı da çıkıyor ortaya. Birbirine yaklaşan fakat henüz birbirini yeterince tanımayan insanların birbirleri hakkındaki peşin hükümleri, kesin kabulleri ve karşılıklı savunma tutumları, daha iyi bir karşılıklı anlayışı gerçekleştirme hatırına, aşılacak zorunda. Bu yeni tarz eğitim konusunda ailelerin ve cemaatlerin yanı sıra okullara özel görevler düşüyor. Ders kitapları doğru anlayışı temin etmek ve yardım edebilecek bilgiyi ve bu bilgiye uyacak davranışı vermek açısından çok önemli birer araç. Oysa okul kitaplarındaki, büyük ölçüde yanlışlarla dolu, gerçeğe aykırı, peşin hükümlü tasavvurlar, genç insanlarda birbirlerine karşı sorunlu ön kabulleri uyarmaya ve güçlendirmeye devam ediyor. Okul kitaplarında, inanılan dinden başka dinler hakkında verilen bilgiler, bir zamanların ilahiyat çalışmalarından aktarılmış şekilleri ile devam ediyor ve onlar zamanlarının din bilimsel, pedagojik ve politik görüş ve seviyelerinin işaretleri. Bunlar zamanımızın din bilim, pedagoji ve politikasının değişme, gelişme ve ihtiyaçları ile irdelenmeli değil mi? Bir süredir okul kitaplarındaki tarih bilgilerinin milletler ve cemaatler arasında görüşülüp denetlenmesine benzer bir çalışmanın din bilgileri alanında da yapılması bir ihtiyaç. Bazı çalışmalar başlamış bulunuyor. Çok sayıda Müslüman Türk vatandaşının ticaret, ihtisas amacıyla, özellikle de göçmen işçi olarak gidip yerleştikleri, Hristiyan kültürü ile damgalı Avrupa ülkelerinde yaşamakta oluşu, bu ihtiyacı İslâm ilahiyatı ve İslâm din pedagojisi açısından da arttırıyor ve çalışmaları hızlandırıyor. Ben burada önce Almanya'da gerçekleştirilmiş bir projeden ve bu projenin mukabili olarak uygulanmakta olan bir diğer projeden söz etmek istiyorum, sonra da Türkiye'deki okul kitaplarında İslâm'dan başka dinlerin anlatılmasında ortaya çıkan yetersizliklerin temellerinde yer alan bazı güçlüklerin analizini yapmayı deneyeceğim. Böyle bir çalışmanın, uzun dönemde ders kitapları yazarlarına ve alan öğretmenlerinin hizmet-içi eğitimlerine yararlı olacağı görüşümdedir.

Okul Kitaplarında Dinlerin Anlatımı Projeleri-Almanya Örneği

20. yüzyılın 80'li yıllarında Almanya'da gerçekleştirilen "Alman Okul Kitaplarında İslâm Tasavvuru" projesi, Hristiyanlık ve İslâm arasındaki mevcut savunmaları, peşin hükümleri ve mesafe koyma davranışlarını tespit etme ve aşma çabalarında önemli bir adım oldu. "Köln Okul Projesi" olarak da bilinen bu çalışma, Müslüman Prof. Dr. Abdulcevat Felaturi ve onun İslâm Bilimleri Akademisinin yönetiminde, Hristiyan Din bilimcisi Prof. Dr. Udo Tworuschka ile tanınmış ilahiyatçılar, din bilimcileri ve din pedagoglarının birlikte çalışması ile yapıldı. Daha sonra proje diğer Avrupa ülkelerinde (İsviçre, Avusturya, Yunanistan, Alsas-Loren) de uygulandı. Araştırmaları yönlendiren soru, acaba verilen bilgiler İslâm'ın kendi anlayışına uygun düşmüş mü ve onlarla İslâm araştırmalarının mevcut seviyesi arasında ne ölçüde uyum vardır, idi. Alman okul kitaplarının (Protestan ve Katolik Din dersi, Tarih dersi, Coğrafya dersi) analizi ve öğretim planlarının araştırılması gösterdi ki, iyi niyetlere rağmen bir çok bozukluklar ve tek yanlı tasavvurlar mevcuttur. Bu analizin sonunda, İslâm hakkında aslına daha uygun bir bilgilendirme için elde edilmiş olan somut öneriler çok sayıda basılarak öğretmenlere hemen ulaştırıldığı gibi ders kitaplarının yeni baskılarında da gözle görülür düzeltmeler yapıldı. 1999'dan beri de -Alman Araştırma Birliği'nin masraflarını karşıladığı bir ön çalışma ile- benzeri bir karşı proje başlatıldı. Proje, Erlangen-Nürnberg Üniversitesi Protestan Din Pedagojisi Kürsüsü Başkanı ve Dinlerarası Eğitim sorunlarında uluslararası düzeyde tanınmış uzman Prof. Dr. Johannes Lähnemann'in yönetiminde sürdürülüyor. Köln Okul Projesi'nde İslâm konusunda uygulanmış olan metotlar (yer ve muhteva analizi, okul kitabı profilleri) bu proje için örnek oluşturuyor. Pilot projede iki genç akademisyen, Patrick Bartsch M.A. ve Christian Schafer M.A. Türk ve Mısır okul kitaplarını, Hristiyanlığı tasavvurları açısından inceliyorlar. Onlar bu ülkelerdeki Müslüman ve Hristiyan uzmanlarla iletişim kurarak, okul kitaplarının doğru ve zorunlu tasavvurlar açısından ilk elemesini yapmışlar ve daha sonraki araştırmalar için sorular hazırlamışlar. Johannes Lähnemann ve Patrick Bartsch İstanbul'da, Hristiyan Kiliseleri temsilcileri ve A.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Kültürü Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü Başkanı ve öğretim üyelerinden bir bölümü ile de biraraya geldiler ve ilk çalışmalardan elde ettikleri sonuçları görüştüler. Ben bu görüşmede hazır bulunanlardan biriydim. Araştırmacıların ifadelerine göre, Türkiye laik anayasasından, ayrıca büyük iş göçü sebebiyle Almanya'ya ve Batı Avrupa'ya kuvvetle bağlı oluşundan dolayı araştırmanın amacı açısından özel bir öneme ve ilgiye sahip bulunuyor. Tasarıya Eğitim Bakanlığı da

katkıda bulunuyormuş. Bu sebeptendir ki, acaba din dersi kitaplarında Hristiyanlığın bir türlü bir tarifi var mıdır veya yazarlar tasarının bütünü içinde Hristiyanlık hakkında kendi tasavvurlarını ileri sürmekte gerçekten özgür davranabilmişler midir, sorusu özellikle ilgi uyandırmakta. Patrick Bartsch araştırmaları sırasında tespit etmiş ki, okul kitaplarında hiçbir yerde Hristiyanlığın negatif bir tasviri bulunmamaktadır, Kur'an açısından Hristiyanlık esasen kabul edilen bir dindir ve öyle yazılmıştır. Fakat bu tür bir yöntem Hristiyanlığın anlaşılmasını son derecede sınırlı kılmış ve bu arada çok üstünkörü resimler verilmiş. Araştırmanın bundan sonraki adımında Hristiyanlığın esaslarının ve tarihinin ne derecede ayrıntılı olarak çizilebileceği, Hristiyanlığın kültür tarihinin bu ülkelerde ne derecede daha kuvvetle itibara alınabileceği ve günümüz Hristiyanlığının daha anlaşılır şekilde göz önüne serilebileceği sorusunu ele alacaklar. Diğer Müslüman ülkelerle karşılaştırmalar da özellikle ilgi alanlarında bulunuyor. Cevabı beklenen soru, aralarında benzer çizgiler, sorunlar ve ayrıntı gerekliliklerin var olup olmadığı. Bu arada özellikle İran'daki -bir İslâm Cumhuriyeti olarak- bilim adamları ile planlanan ortak çalışma ve oradaki okul kitapları araştırmasının aydınlatıcı olabileceği düşünülüyor. Mısır'da, Kahire el-Ezher Üniversitesi'nin İslâm eğitim ve bilimindeki uzun geleneği dolayısıyla özel bir önemi olacak. Çünkü el-Ezher, sadece Mısır'daki devlet eğitiminin temellerini belirleyip hedefleri göstermekle kalmıyor, aynı zamanda Yakın Doğu'da pedagojik alanda başlıca örneği teşkil ediyor. Mısır'ın durumundaki bir diğer özellik, orada pek çok Hristiyan Kiliselerin temsil edilmesinin yanı sıra muhtar, gururlu ve canlı Koptik-Ortodoks Kilisesi'nin varlığı. Bu Kilisenin mensupları ile birlikte çalışmaya Okul Projesi'nin ilerlemesi açısından özel bir önem veriyorlar. Bundan başka Kahire'de sosyo-kültürel alandan çeşitli uluslararası enstitüler bulunmakta ve onlarla da bir ortak çalışmayı plana katmışlar. Okul sistemi ve okul malzemeleri ile ilgili ilk araştırmalar sonuçlarını vermiş bulunuyor. Bu sonuçlara göre, Müslümanlarla Hristiyanların iyi bir ortak yaşamı pedagojik olarak bilinçlendirilmelidir, fakat inanç muhtevalarının, din tarihlerinin ve din cemaatlerinin mevcut durumlarının karşılıklı olarak ciddiye alınmasında henüz pek az memnuniyet verici başlangıç noktaları mevcut. Bu araştırmanın alanını Ürdün ve Filistin yönünde genişletme imkanı da, -mevcut durumdaki gergin ilişkilere rağmen, ümit verici olan ilk bağlantılara göre- planlanmakta. Patrick Bartsch'ın Türkiye'de, Christian Schafer'in Mısır, Ürdün ve Filistin'de yaptığı ilk görüşme ve soruşturmalar göstermiş ki, bu ülkelerde dinlerarası ve uluslararası değişime ve birlikte çalışmaya büyük ilgi vardır, bu ilgi de okul kitaplarının, öğretim programlarının ve müfredatın

bilimsel ve pedagojik seviyesinin iyileştirilmesine yol açmaktadır. Projenin kurumsal temeli genişletilebilecektir. Nürnberg'deki Protestan Din Öğretimi, Din Pedagojisi ve Didaktiği Kürsüsü ile, Rostock Üniversitesi Dinler Tarihi, Din ve Toplum Bilimleri dalından Prof. Dr. Klaus Hock değerlendirmelerde birlikte çalışıyorlar. Bu, sistematik bir araştırma faaliyetinin daha kuvvetli, din bilimsel bir şekilde ele alınmasını mümkün kılıyor ve diğer ülkelerdeki okul araç gereçlerinin iyileştirilmesi için bu tür dinlerarası ortak çalışmaların genişletilmesi konusunda yeni ufuklar açacağına inanılıyor.

Araştırmanın İlk Sonuçları ve İyileştirme Önerileri

Araştırmacıların okul kitapları üzerine elde ettikleri en önemli sonuçlarla onların iyileştirilmeleri ile ilgili tasavvurların ilk işaretleri ortaya çıkmış durumda. Öncelikle olumlu mütalaa ettikleri altı noktayı, daha sonra aynı altı noktada tespit ettikleri açıkları ve açıklarla ilgili düzeltme temennilerini aşağıya alıyorum.

Olumlu mütalaaalar:

1. Okul kitaplarında esas olarak Hristiyanlık hakkında saygılı bir dil kullanılmış. Hristiyanlık -Yahudilik gibi- Kur'an'da kabul edilmiş bir din olarak nitelendirilmiş.
2. İsa, Hristiyan dini için olan merkezi önemi içinde yüceltilmiş. O -Kur'an'a göre- önemli bir peygamber olarak nitelendirilmiş, onun öğretisi çok önemli.
3. Hristiyanların kutsal kitapları hakkında bilgi verilmiş. Birkaç kitapta İncil'den alıntılar yapılmış. Bu yolla İsa'nın öğretisinin etkisinden bir örnek sunulmuş.
4. Hristiyanlığın önemli öğretileri üzerinde durulmuş. Özellikle İsa'nın çarmıha gerilmesi ve tekrar dirilmesi konusundaki Hristiyan tasavvuru zikredilmiş. Üç ve bir Allah inancı (Teslis) Hristiyan öğretisinin büyük farklılığı olarak gösterilmiş. Denilmekte ki, teslis Allah'ı baba, oğul ve kutsal ruh olarak görür.
5. Hristiyanlığın, Katoliklik, Protestanlık ve Ortodoksluk mezheplerine ayrılmış olduğu kısaca belirtilmiş. Hristiyan ibadetleri ve Hristiyan dindarlığı da -aynı şekilde çok kısa olarak- tanıtılmış.
6. Hristiyanlığın tasvir edilmesinden sonra, sonuç olarak çok defa misyonerliğin ne demek olduğu ve nasıl yürütüldüğü hakkında bilgi verilmiş.

Eksiklikler:

1. Hristiyanlık genellikle çok kısa anlatılmış. Bu arada, bazen Hristiyanlıktaki farklı görüşlere de değinilmiş olmasına rağmen,

Hristiyanlık hakkındaki geleneksel İslâm görüşü hüküm sürmekte. Hristiyan okuyucular inançlarının hâlâ çoğunlukla yanlış anlaşıldığını görmekteler. Direkt veya indirekt olarak Hristiyanlık, olumsuz yargılanıyor veya mantık dışı olarak tasvir ediliyor. Almanya'da artık okul kitaplarının Yahudilik ve Müslümanlık hakkındaki bölümlerinin, yayından önce Yahudilere, özellikle de Müslümanlara okutulmasının benzeri Türkiye'de de mümkün olamaz mı acaba?

2. İsa'nın şemali Kur'an'ın anlayışına göre takdir edilmiş. Onun mucize olarak dünyaya gelişine işaret edilmiş, İsa'nın mucizeleri zikredilmiş, tebliğinden bölümler de aktarılmış. Fakat bunlar İslâm bakış açısından yapılmış ve öyle noktalara da işaret edilmiş ki, bu noktalardan bakınca Hristiyanlık bambaşka bir görünüm alıyor -özellikle İsa'nın çarmıha gerilmesi, yeniden dirilmesi ve Allah'ın oğlu olması konusunda-. Hristiyan bakış açısı ile bir iç bağlantısı ise fark edilmiyor. Bu olayların niçin Hristiyanlar için merkezi bir önem taşıdığı ve niçin Hristiyanlar için inanç esasları olduğu anlaşılmasa bırakılıyor. Burada arzu edilir ki, daha yeni İsa araştırmaları dikkate alınsın. Bu konu Hristiyan ilahiyatında yüksek bir bilimsel seviyeye erişmiştir. Burada Joachim Gnllka'nın, Gerd Theißen ve Jürgen Roloff'un İsa Kitapları zikredilebilir. Bu kitaplarda İsa fikir birliği ile Allah'ın kudretini müjdeleyen olarak bildirilmiştir. Onun davranışlarında bu kudret açılır. Bu açılımda İsa'nın, Allah'ın bütün insanlara sevgisini, özellikle fakirlere, zayıflara, hastalara ve dışlanmışlara nasıl getirdiği gösterilir. O yaptığı bu işi vaazlarında ve mesellerinde açıklamış, söz ve eylem onda birleşmiştir. O, Allah'ın kendi şahsında hemzamanlaştığı iddiasını ileri sürer ("*İsa Tanrılaşıyor*"- Willi Marxen). İsa'nın acı çekmek zorunda kalışı, Tanrının insanlara sevgisinin ve bu sevgiyi eyleme koyuşunun sonucudur. İsa, zayıfların ve dışlanmışların tarafında acı çeker, haçta bile o düşmanları için dua etmiştir. Hristiyanlar inanırlar ki, İsa'nın şahsında Allah insanların acılarına ve sıkıntılarına iştirak etmiştir. İsa'nın dirilişinin simgesi olan Paskalya anlatır ki, Allah ölümün gücünü kırmıştır. "Allah'ın oğlu" tabiri, insanların oğulları ve kızları olduğu gibi, Allah'ın da oğulları ve kızları olduğu demek değildir, fakat Allah ile İsa'nın benzeri görülmedik bir şekilde birbirlerine ait olduklarıdır. Allah, İsa'nın şahsında insanlara en sevdiğini armağan etmiştir. Bu anlamda İsa'nın yolu Hristiyan inancı için derin bir anlam ifade etmektedir. Ders kitaplarında verilen bilgilerde bu yeterince ortaya çıkmıyor.

3. Hristiyanların Kutsal Kitapları, özellikle İnciller farklı şekilde anlatılmakta. Bu anlatımlar çoğunlukla tarih olarak da doğru değil. Öyle bir intiba hasıl oluyor ki, Hristiyanların kitapları güvenilmezdir. Tekrar tekrar

dört İncil'in, Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncillerinin seçilme tarihi olarak İznik Konsüllerinin (M. 325) verilmesi yanlıştır. Dört İncil, İsa'nın hayatı ve vaazları için kaynak olarak, 2. yüzyıldan beri tanınıyordu. Diğer yandan Barnaba İncil'inin ilk olarak Ortaçağ'ın sonunda yazıldığı bilimsel olarak ispatlanmıştır. Bu alanda Yeni Ahit metinlerinin ve Yeni Ahit kanonlarının ortaya çıkışı ile ilgili daha yeni araştırmaların sonuçları kullanılmalıdır. Antikçağ'ın hiçbir dökümanı yoktur ki, Yeni Ahit kadar tam araştırılmış olsun. Metinlerin rivayetindeki büyük güvenilirlik tespit edilmiştir.

Okul kitaplarında Paulus üzerindeki çoğu ifadeler de problemlidir. Paulus'un Hristiyan inancı için çok büyük anlam ifade ettiği doğru değildir. Paulus ekseriya teslisi icat eden ve asıl Hristiyanlığı bozan bir şahıs olarak takdim edilmekte. Hristiyan inancı için Paulus, İsa'nın tebliğini Roma İmparatorluğu'nun Yunanca konuşan dünyasında tanıtip yerleştiren havaridir. O Tanrının sevgisi ve inayeti öğretisini geliştirmiştir. Bu temel üzerinde Kilise kendisini sürekli yenilemiştir, Augustin ve Martin Luther'le olduğu gibi.

4. "Teslis" daima baba, Oğul ve Kutsal Ruhun elemanları olarak tasvir edilmekte. Bu durumda Hristiyanların üç tane tanrıya inandıkları şüphesi mevcuttur. "Üçün Birliği" öğretisinin derin anlamı ortaya çıkmıyor. Bu öğretinin temelleri İncil'de¹ (mesela *Matta İncili* 28, 19) bulunuyor; açılımı daha sonra olmuştur. Hristiyan Tanrı öğretisinin büyük gizemi bu öğreti ile temsil edilir. Bu demektir ki, Tanrı İsa'nın şahsında benzeri görülmedik şekilde insana sevgisini anlatmıştır, kendisini armağan etmiştir ve Tanrının bu gücü insanlar arasında Kutsal Ruh içinde her zaman yenilenerek etkisini gösterir. Bu noktada Müslümanlarla Hristiyanlar arasında yeni bir diyalog başlayabilir. Bu diyalogla ortaklıklar ile farklılıklar üzerinde geniş çaplı bir anlaşmaya erişilmiş olacaktır.

5. Hristiyanlığın (Roma tarzı) Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık şeklinde mezheplere ayrılmış olması ekseriyetle çok kısa geçilmiş, hiç açıklama verilmemiş. Üç mezhebin belli başlı öğretileri hakkında bilgi sahibi kılmak da önemlidir. Onların ibadetlerinde tasvirlerin (ikonlar) ve azizlerin rolleri açısından farklı özellikler belirtilmelidir. Türkiye'de yaşayan Kiliseler ayrıca oradaki tarihleri ve zengin kültürleri ile, Türkiye Turizm Bakanlığı'nın broşüründeki "Türkiye-İnançların Vatanı" tanıtımında olduğu gibi, tanıtılabilir.

6. Misyonerlik hakkında bazı okul kitaplarında nispeten fazla şey yazılmış, bu arada Hristiyan Misyonerliği hakkında bir çok defa uyarıda da

1. Bkz. *Matta İncili*, 28, 19.

bulunulmuş. Bu, bazı Kiliseler ve Organizasyonlar hakkında doğru olabilir, fakat bu eleştiri Türkiye'deki Kiliseler hakkında geçerli değildir, aynı şekilde büyük Kiliselerin Misyon organizasyonlarında da pek azdır. "Misyon" asıl Hristiyan anlamı ile başkalarına İsa sevgisini örnek vermek ve o sevgiyi anlatmaktır. Bir Müslümanın görevi (davet) de inancını ve dinini başkalarına ispat etmek ve kendi hayatında onun bir örneğini vermek değil midir? "Davet" de "Misyonerlik" de başkalarına kendi dinlerini kötölemek veya onları vaatlerle ve kandırmalarla kendi dinlerinden kopartmak değildir. Hristiyanlık konusunun sonunda Misyonerlik üzerine eleştirel ifadeler konulmakla bugünün Hristiyanlığı hakkında tek yanlı bir etkileme ortaya çıkmaktadır. Bunun yerine, Hristiyanlığın çeşitli hizmetleri içinde verilmesi daha çok arzuya değerlidir, mesela ibadetleri ile, insanlık yararına faaliyetleri ile, mezheplerarası ökümenik bağlılıkları ile, dinlerarası ortak çalışmaları ve bir dünya ahlâkı için gösterdiği çabalarla vb.

7. Son olarak Hristiyanlığın okul kitapları içinde nasıl tasavvur edilmiş olduğu üzerinde de düşünülebilir: Çok kısa ve "kuru" bilgilendirme yerine daha canlı tanıtılıp tanıtılamayacağı, mesela öğrencilerin yaşında bir erkek veya kız çocuk, bir Kilise ziyareti sırasında kendi dinini veya mezhebini anlatabilir, bir Protestan veya Katolik Papazdan bilgiler alınabilir, bu arada bir Hristiyan sosyal tesisi (bir Hastane, bir Güçsüzler yurdu.....) ziyaret edilebilir.

İyileştirme önerileri:

1. Arzu ederiz ki, Hristiyanlık geleneksel İslâm bakış açısından değil de Hristiyan mezheplerinin kendi anlayışları doğrultusunda göz önüne serilsin. Aynı şekilde İlahiyat ve Din Bilimleri açısından yüksek seviyede, ciddiye alınarak değerlendirilsin.
2. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve tekrar dirilmesi, Allah'ın Oğlu olarak İsa ve Üçün Birliği/Teslis gibi önemli Hristiyanlık inanç muhtevaları sadece yüzeysel olarak değil, teolojik olarak da açıklansın.
3. Hristiyanlıkta İsa'nın merkezi önemi fark edilebilir kılınsın.
4. Türkiye'deki Hristiyanlığın, geleneği ve zengin kültürel tarihi ile, fakat aynı zamanda Hristiyanlığın bugün yaşanan şekli ile, inancı, ibadeti ve ahlâkı ile derinliği olan bir din olduğu da belirtilsin.
5. Pedagojik yapıda "dinlerarası karşılaşmayı öğrenme" ve diyaloga açık bir tutum izlensin.
6. En iyisi, ilgili bölümlerin yetkili Hristiyan ilahiyatçılar/Hristiyan din pedagogları tarafından Hristiyan bakış açısından okunmasıdır, tıpkı Almanya'da bunun tersinin İslâm ile ilgili olarak, Hristiyan din dersi kitapları içindeki konularda yapılmış olduğu gibi.

Şimdi konuya, hadiselerin yönlendirmesinden bağımsız şekli ile İslâm ilahiyatı ve İslâm din pedagojisi açısından İslâm, diğer dinler ve özellikle Hristiyanlık konusuna bakmaya çalışacağım.

İslâm'a Göre Din ve Dinler

İslâm peygamberinin tebliğ ettiği İslâm, yeni bir dinin özel ismi olarak algılanmazdan önce, ilk peygamberden beri Allah'ın vahyi ile insanlara ulaştırılan hak dinin genel ismi olarak algılanıyordu (3/19). Hak din, ibadeti bir tek Allah'a özgü kılmak, kendini Allah'ın yaratılıştaki kurallarına teslim ederek, onunla uyum içinde yaşamak demektir. Yaratılıştaki kurallara teslim olarak yaşamak durumunda olanlar sadece insanlar değildi, insanla birlikte bütün diğer yaratılmışlardı. Yaratılmışların hepsi, içinde yaşadıkları hayatın bütünlüğü tarafından kuşatılmışlardı ve isteyerek veya istemeyerek ona teslim olarak yaşamaktaydı. Bunun içindir ki, Kur'an onların da Müslüman olduğunu bildirmişti. Peygamberlere verilen mesajın özü aynıydı; peygamberlerin hepsi insanları bir tek Allah'a ve Ahiret gününe inanmada birleşmeye ve bu inançla salih amele, yani iyilikleri çoğaltmaya çağırmışlardı (2/111-112). Peygamberlerin hepsine, ayırım yapmadan inanmak gereği vardı (2/286). Kur'an'a göre, insanlara gönderilmiş peygamberlerin sayısı kutsal kitaplarda geçen peygamber isimleri ile sınırlı değildir. Allah her topluma peygamber göndermişti ve hiçbir topluluğa, onlara peygamber göndermiş olmadan azap etmeyeceğini bildiriyordu (17/15). İslâm kelimesini bu anlamda alınca, farklı dinlerin farklı dillerdeki adları farklı olsa da, prensipte onlar İslâm'dırlar ve özlerinde hakikatten pay vardır. "Allah katında din İslâm'dır" (3/19). Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini bir ömür içinde yaşamış İslâm bilgini Ahmet Hamdi Akseki "İslâm" isimli kitabında bu inancı şöyle ifade etmiştir: "Din Kur'an'da İslâm kelimesi ile hülasa ve tespit edilmiş, İslâm özel isim olmuştur: 'Allah katında din İslâm'dır'. Geniş anlamı ile İslâm bütün insanların dinidir. Adem, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa'nın dini İslâm'dır. Dünyaya gelen her çocuk Müslüman olarak doğar demek, imana müsait olarak doğar, demektir. Hak ve batıl diye isimlendirilen bir çok din vardır, fakat hepsinin birleştiği bir nokta da vardır. Ayrılıkların sebebi, esasta olan ayrılık değil, belki dinlerin zaman ve mekan değişmeleri ile değişen hususiyetleridir. Mesela bir tek ağacın dalları gibi. Dallar farklıdır, fakat onlar kökte birdirler. Çok din, fakat tek hakikat vardır. İslâm, bütün dinlerin tarihî ve aslî kıymetlerini ortaya koymuş, onları yenileyerek, hepsinin bir esasta, Allah'ın birliği esasında birleştiğini ve böylece bütün peygamberlerin tebliğ eyledikleri dinin İslâm olduğunu meydana çıkarmıştır. İslâm özel bir dinin ismidir, fakat İslâm bütün dinlerin özüdür. Allah her

topluma peygamber göndermiştir. Dinler beşeriyetin kendi eseridir, denmemeli, din tekamüle bağlanmamalıdır. Din, insanların yapısında vardır. İslâm dininin iki esası Allah ile barışıklık (müsaemet) ve Allah'ın kulları ile barışıklıktır² (A. Hamdi Akseki, *İslâm*, s. XII-XVI, Diyanet İşleri neş. 15, İstanbul 1943).

Bir Yahudi olarak doğmuş, Yahudi kültürü ile yetişmiş, mesleği gereği Arapça konuşan çeşitli ülkelerde uzun yıllar yaşayarak Arapça'nın inceliklerine vakıf olmuş, daha sonra Müslüman olmuş ve Kur'an'ı tercüme etmiş olan Muhammed Esed (1900 Doğu Galiçya-1992 İspanya), zengin açıklamaları ile birlikte Türkçeye de çevrilmiş olan mealinin önsözünde şöyle yazmıştır: "Eğer Kur'an İslâm'ın kurumsallaşmasından önce, vahiyleri Hz. Peygamberin ağzından bizzat duyan insanlar için taşıdığı ve taşıması istenen anlam ile anlaşılmazsa, doğru anlaşılmış olmaz. İslâm kelimesinin anlamı çok özeldir. Hz. Peygamberin çağdaşları İslâm ve Müslim kelimelerini duyduklarında onları 'insanın Allah'a teslim olması' ve 'kendini Allah'a teslim eden kişi' şeklinde anlamışlardı ve bu terimleri herhangi özel bir topluluk veya zümre ile sınırlamamışlardı. Mesela 3. surenin 67. ayetinde H. İbrahim'den, Arapça deyişi ile "kane müslimen" diye söz edildiğinde bunu, "kendini Allah'a teslim etmiş oldu" şeklinde anlamışlardı". Esed'e göre, Kur'an'ın başka bir dilde gerçekten anlaşılması isteniyorsa, Kur'an mesajı daha sonraki İslâmî gelişmelerin kavramsal imajları ile zihinleri henüz bulanmamış insanlar için taşıdığı anlama mümkün olduğu kadar yakın bir anlam verecek şekilde çevrilmelidir; kendisini çalışması boyunca yönlendiren temel ilke bu olmuştur. Esed, Hz. Peygambere vefatından kısa bir süre önce ulaştığı ayeti de İslâm kelimesinin teslimiyet anlamı ile şöyle çevirmiştir: "Bugün dininizi sizin için kemale erdirdim, nimetlerimin tamamını size bahşettim ve bana teslimiyeti sizin dininiz olarak belirledim" (5/3). Ahmet Hamdi Akseki'nin ve Muhammed Esed'in İslâm özel ismini açıklama tarzlarının, bugün için bizim İslâm'ı anlayıp anlatmada ihtiyacımız olan en güzel açıklama olduğu kanaatindeyim.

İslâm, Ehl-i Kitap ve Hristiyanlık

İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an'a göre, Hristiyanlık -tabii Yahudilik de-, vahiy ürünü olan Kutsal Kitaplara sahiptirler ve bu sebeple onlar, Kur'an'ın orijinal ifadesi ile "Ehl-i Kitap"lardır. İsimleri Kur'an'da geçen peygamberler, Eski ve Yeni Ahitte de ismi geçen peygamberlerdir. Peygamberlerin atası Hz. İbrahim, Ehl-i Kitap dinleri için ortak temeldir ve

2. A. Hamdi Akseki, *İslâm*, Diyanet İşleri Neş. 15., İstanbul 1943, s. XII-XVI.

Hız. Muhammed ona 'babam' demiştir. Ayet şöyledir: "Deyin ki, biz Allah'a inanırız, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a ve Yakub'a, onların soyundan gelenlere indirilene, Musa'ya, İsa'ya ve bütün peygamberlere Rab tarafından verilmiş olana inanırız, onların arasında bir ayırım yapmayız, bizler Allah'a teslim olanlarız (Müslümanlarız)" (2/132-136). Kur'an, Yahudilerin ve Hristiyanların yanı sıra Sabîflerden de söz etmiştir ki, onların Hız. İbrahim'in geleneğini devam ettirenler olduğuna inanılmıştır. Ayrıca, Allah'ın birliğine ve Ahiret gününe inanan bütün diğer insanlar da mümin sayılmıştır, bunların aralarındaki üstünlük, inançlarının bilinci ve sorumluluğu ile hareket etmelerine bağlıdır. Ayet şöyledir: "Şüphesiz iman edenler ile Yahudi inancının takipçilerinden, Hristiyanlardan ve Sabîflerden, Allah'a ve Ahiret gününe inanmış, doğru ve yararlı işler yapmış olanların tümü Rablerinden hak ettikleri mükafatları alacaklardır; onlar ne korkacak ne de üzüleceklerdir" (2/62, 5/69, 22/17). Esed "Ehl-i Kitab" terimini, Kitap kelimesinin Kur'an'ın vahyolunduğu dönemdeki anlaşılış biçimine değinerek ve şöyle anlamlandırmıştır: "Kitap kelimesi ilahî kelimeler veya vahiy olarak anlaşılmaktaydı. Aynı şey, bu terimin daha önce vahyedilmiş metinler için kullanılmasında da geçerlidir. Çünkü Kur'an şu gerçeği sık sık vurgular: İlahî kelimenin önceki örnekleri zamanla büyük tahrifata maruz kalmışlardır ve yaşayan kutsal kitaplar asıl vahiyleri hiçbir şekilde temsil etmemektedirler. Bu sebeple "Ehl-i Kitab" tamlamasının Kitap Ehli olarak tercüme edilmesi bana göre fazla anlamlı değildir. Bana göre bu terim "geçmiş vahiylerin izleyicileri" olarak çevrilmelidir"³ (*Kuran Mesajı Meal-Tefsir*, İşaret Yay., Kasım 1997 İstanbul). İslâm ilahiyatında, Eski Ahit ile Yeni Ahit kitaplarının Hız. Musa'nın ve Hız. İsa'nın zamanındaki orijinal şekilleri ile korunamadığı, kaybolduğu, din adamları tarafından tekrar yazılırken, onların istekleri doğrultusunda değişikliklere uğratıldığı (muharref) gibi bir hükmün ortaya çıkışını, dinler tarihçisi Mehmet Aydın, Kur'an'ın genel din politikasındaki müsamahaya bağlamıştır. Kur'an'ın geniş kapsamlı din anlayışı, daha İslâm'ın başlangıcında gayriislâmî gruplarla tartışmalara girilmesine izin vermiş, bu tartışmalardan sonra, İslâm'ın aleyhinde bir takım yazışmaların ve risalelerin ortaya çıktığı tespit edilmiş, zaman içinde Müslümanların zarar görmesi, Hristiyanlığın ve Yahudiliğin kutsal kitaplarının Kur'an ile nesh edilmiş (geçersiz kılınmış) olduğu şeklindeki bir hükme yol açmıştır.⁴ (Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, Türkiye

3. Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal Tefsir*, İşaret Yay., İstanbul 1997.

4. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, TDV Yay., Ankara 1998.

Diyaret Vakfı Yayınları/272, Ankara 1998). Tefsirci Süleyman Ateş'e göre, Kur'an'ın doğruladığı kutsal kitaplar, ortada bulunmayan, kaybolmuş kitaplar değil, Kur'an'ın indiği sırada Ehl-i Kitab olanların ellerinde bulunan Tevrat ve İncil kitaplarıdır. Geçmiş vahiylerin izleyicilerinden hakikat bilgisini, ilahî kelâmın farklılığını tanıyanlar, Kur'an'ın da böyle olduğunu itiraf etmekten çekinmemişlerdir. Kur'an'a göre onların bu tavrı, sorumluluk bilincine sahip olanların tavrıdır, "hakikate şahitlik" yapmaktır. Ayet şöyledir: "Bütün insanlar içinde bu ilahî kelama (Kur'an'a) inananlara en çok şefkat gösterenlerin, biz Hristiyanlarız, diyenler olduğunu göreceksin. Böyledir, çünkü onlar arasında öyle keşişler ve rahipler vardır ki, bunlar kibre kapılmamışlardır,..... çünkü onlar ondaki hakikatin bir kısmını tanırlar ve ey Rabbimiz derler,..... bizi hakikate şahitlik yapanlar ile bir tut. Bu sözlerinin karşılığı olarak, Allah onları, içinde ebedî kalacakları, ırmakların aktığı bahçelerle ödüllendirecektir, bu iyilik yapanların ödülüdür" (5/ 82-85). Ateş'e göre, bu ayetlerde Hristiyanların övülmesinin sebebi, şüphesiz onların kitle halinde kendi kitaplarını reddedip Müslüman olmaları değildi, zaten böyle olmamıştı, fakat onların Kur'an'ı kutsal kitap olarak tanımaları, onun tebliğcisi H. Muhammed'e saygılı davranmalarıydı⁵ (Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir, *İslâmî Araştırmalar*, Cilt 3, Ocak 1989, s. 7-24, Ankara 1989). Teolojik farklılıklara rağmen, Müslümanlar İsa'yı, Musa'yı ve bütün diğer peygamberleri daima 'Hazret' saygı ifadesi ile anarlar. Bu saygının okul kitaplarına yansıtılmış olduğu, yukarıda adı geçen araştırmada da tespit edilmiştir. Bununla birlikte Hristiyanlığın, mesela Hz. İsa'nın, annesi bakire Meryem'in ve kutsal kitap İncil'in Kur'an'ın bütünlüğü içinde bu kadar önemli yere sahip olması, İslâm ilahiyatçıların bu dini anlatırken tarafsız kalamamalarına da sebep olmaktadır. İslâm Din Pedagojisinde ve okul kitaplarında diğer dinlerin anlatımında, İslâm'ın bu dinlere bakışı gözardı edilememekte, sonuç olarak dinlerin kendi anlayışları ile ilgili bazı temel farklılıklar meydana gelebilmektedir.

En Zor Konu: Teslis

İslâm pedagojisi için, Hristiyan dininin anlatılmasında en zor konu için birliği öğretisi teslistir. Allah'ın birliği öğretisi İslâm'da o kadar önemlidir ve o kadar titizlikle işlenmiştir ki, Hz. İsa'yı bir peygamber olmasının ötesinde ayrıca 'Allah'ın oğlu' olarak nitelendirmek, bir de bunu tarafsız olarak okul kitaplarına yazmak Müslüman yazarların aklına sığmaz. İslâm inancına göre Hz. İsa tıpkı Hz. Muhammed gibi Allah'ın vahyini almış bir peygamberdir ve

5. Süleyman Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", *İslâmî Araştırmalar*, c. 3, Ocak 1989, s. 7-24.

bu vahiylerden İncil ismi verilen kutsal kitap oluşmuştur. Oysa Hristiyan inancına göre, Hz. İsa vahiy almıştır demek yetmez, Hz. İsa vahyin kendisidir, demek gerekir. Vahiy alanlar Hz. İsa'nın sözlerini dinlemiş olan havarilerdir. İncil, havarilerin bu vahiyleri yazıya geçirmeleri ile oluşmuştur. Hristiyanlar derler ki, Hz. İsa Allah'ın kelam sıfatının bakire Meryem'in rahminde ete ve kemiğe bürünerek cisimleşmesi ve böylece yeryüzünde görünmesidir, Tıpkı Kur'an'ın Allah kelamının Muhammed peygamberin sözlerinde cisimleşmiş ve yeryüzünde görünmüş olduğu gibi. Oysa Kur'an'da bu durum şöyle açıklanmıştır: "Meryem oğlu İsa'ya da hakikatin tüm kanıtlarını vahyettik ve onu ruhulkudüs ile güçlendirdik" (2/87,253). Hz. İsa'nın bakire Meryem'in rahminde söz ile oluşması da şöyle açıklanmıştır: "O zaman melekler, ey Meryem, demişlerdi, Allah kendisinden bir söz ile (ol, sözü ile) sana Meryem oğlu İsa Mesih adı ile bilinecek, bu dünyada ve öbür dünyada büyük şeref sahibi ve Allah'ın en yakınlarından olacak bir oğul müjdeliyor" (3/45-47-59). Müslüman yazarların tarafsız kalamamalarının şu şekilde de açıklanabileceğini düşünüyorum: Din dersi ile Dinler Tarihi ders kitaplarının yazarları Müslümanlıktan başka dinler ve onların müminlerinin inanış ve ibadet şekillerinin objektif olarak tanıtılması, üzerinde yorum ve değerlendirme yapılmaması gerektiğini elbette bilmektedirler, fakat Hristiyan dini söz konusu olunca bu onlara zor gelmektedir. Çünkü Hz. İsa, Hristiyan dini için farklı bir anlam ifade etse de, Hz. İsa'ya inanmak İslâm inancının bir parçasıdır. Hristiyanlığı hak din olarak öğrenen öğrenciler, Hz. İsa ve Hz. Meryem inancını Hristiyan yorumu ile öğrenince, onu İslâm inancı ile karıştırabilirler, diye endişe ederler. Müslümanlıktan önce insanlar, bazı şahsiyetleri putlaştırmışlar, onlara Allah'a ibadet eder gibi ibadet etmişlerdir. Hz. İsa'ya 'Allah'ın oğlu' denilmesinin, Müslümanlarda böyle bir adete geri dönülmesine yol açabileceğinden korkulur. Kur'an'da bu konuda uyarıcı ayetler vardır ve bunlardan bir örnek şöyledir: "Ey İncil izleyicileri, dininizin sınırlarını aşmayın ve Allah hakkında yalnız hakikati söyleyin. Meryem oğlu İsa Mesih sadece Allah'ın elçisi, Onun Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve Onun yarattığı bir can idi. O halde Allah'a ve peygamberlerine inanın ve "üçtür" demeyin, kendi iyiliğiniz için vazgeçin. Allah tek ilahtır, çocuk sahibi olmaktan münezzehtir, göklerde ve yerde olan her şey Ona aittir ve hiç kimse Allah kadar güvene layık değildir" (4/ 171). Şüphesiz, yukarıda adı geçen araştırmada belirtildiği gibi, Hristiyan ilahiyatı o günden bugüne çok değişmiş, gelişmiştir, Kur'an'ın eleştirdiği zamandaki Hristiyanların için birliği inancı, bugünün Hristiyanların üç Allah'a inanmaları demek değildir. İslâm ilahiyatçılarının ve pedagoğlarının, özellikle ders kitapları yazarlarının bu gelişmeleri yazılarında kullanmaları

gerekiyor, bunun yolu, Hristiyan yorumunu vermekle Müslüman eleştirisini birbiri ile karıştırmamaktır. Hristiyanlığı Kuran'daki şekli ile anlatmak, Hristiyanlığı bugün yaşayan şekli ile anlatmak değil, Kur'an'ın vahyolunduğu zamandaki Hristiyanlık eleştirisini anlatmaktan ibarettir. Bugün yaşanan şekli ile Hristiyanlığı yazmak için, onu bugünkü şekli ile ve kendi yazdıkları kitaplardan, yeniden öğrenmek lazımdır. Müslüman ve Hristiyan ilahiyatçıları ve pedagoğları aralarında kuracakları iletişimle ders kitapları sorunlarını aşabilirler.

Hiç Sona Ermeyen Konu: Misyonerlik

İslâm din pedagojisinde Hristiyan dininin anlatımı ile ilgili çok önemli bir güçlük misyonerlik konusundadır. Yüzyıllar süren düşmanlıklardan sonra, bugün Hristiyanlarla Müslümanlar bir yakınlaşma süreci içine girmişlerdir ve bu yakınlaşma tarafların birbirini daha iyi anlamasını, bir ölçüde de olsa kolaylaştırmaktadır. Fakat Müslümanlarla Hristiyanlar arasında başlangıçta öyle olumsuzluklar yaşanmıştır ki, bunların aşılması için özel çalışmalara ihtiyaç vardır. Olumsuzluklar taraflarda birbirlerine karşı güçlü bir savunma geleneği oluşturmuştur. Misyonerlik konusunun ise özel bir önemi vardır. Hz. İsa'nın, havarilerini, dünyanın her yerine gitmek ve mesajını herkese ulaştırmakla görevlendirmesinden itibaren Hristiyanlar bu görevi her şeyden önde tutmuşlardır. İnsanlığın kurtuluşunun Hz. İsa'ya inanmakla mümkün olacağı inancı ile onlar, yakın uzak her yere ulaşmayı ve insanları kurtuluşa çağırmayı her türlü yöntemle denemişler, bunu büyük ölçüde başarmışlardır da. Bugün Hristiyanlık dünyanın en çok mümini olan dindir. Müslümanlar Hristiyanlar karşısında kendilerini daima tetikte tutmak istemişlerdir. Hristiyanlar Müslümanlardan daha fazla imkanlara sahip olduğu için, insanlara ulaşmalarının ve kendilerini kabul ettirmelerinin daha kolay olduğu kabul edilir. Türkçe sözlüklerde "misyoner" kelimesi şöyle tarif edilir: "Bir dini, özellikle Hristiyanlığı yaymaya çalışan kimse". Hristiyanlar için de benzer tetikte olma söz konusudur. Hristiyanlığın en güçlü rakibi Müslümanlık olmuştur. Hristiyanlar Müslümanlık karşısında hep nasıl vaziyet almaları gerektiği ile meşgul olmuşlardır. Yıllar önce (1963) Münih-Tutzing Protestan Akademisi'nde katılmış olduğum bir Müslüman-Hristiyan dostluk seminerinde bir papazın tebliğini dinlemiştim, Afrika'da Müslümanlığın güçlü davet faaliyetleri olmadığı halde nasıl olup da kolayca yayıldığı ile ilgili bir araştırmanın sonuçlarını anlatıyordu. Anlattıkları benim çok ilgimi çekmişti. Sebeplerden en önemlisi İslâm'ın sadeliği idi. Kelime-i Tevhit ve Kelime-i Şehadet birer cümleden ibaretti ve insanlar bu cümleleri öğrenip söylediklerinde Müslüman oluyorlardı. Hristiyanlığı, özellikle teslisi

insanlara anlatmak ise güçtü. Müslümanların pek çoğu, Hristiyanların misyonerlik hareketlerinin hiçbir zaman sona ermeyeceğine, ancak şekil değiştireceğine inanırlar. Bu inanç ile onlar inananlarını, özellikle gençleri uyarmayı görev sayarlar. Lähnemann'ın başkanlığındaki, yukarıda geçen araştırma grubunun tespit etmiş olduğu, Türkiye'deki bazı okul kitaplarında Misyonerlik hakkında, Hristiyanlıkla ilgili diğer konulara nispetle daha fazla şey yazılmış olduğu, bu arada Hristiyan Misyonerliği hakkında bir çok defa uyarıda bulunulduğu doğrudur. Bugün artık Hristiyanlar misyonerlik kavramını farklı şekilde, belki Hristiyanlığın aslındaki şekli ile, sadece haberdar etme ve kendi yaşantısında gösterme ile uygulamayı tercih ediyorlar. Fakat eskinin izleri tamamen silinmiş değildir ve Müslümanlardan herbirinin misyoner faaliyetleri ile ilgili anlattığı birer hikayesi vardır. En azından onlar posta kutularına bırakılan küçük kitapçıkları gösterirler, bazen bunları bizlere postalayarak uyarıda bulunurlar. Müslümanlardan önemli bir bölümü dinlerarası diyalog ve işbirliği gibi yeni çalışmaları da misyonerliğin yeni şekilleri olarak algılamaktadırlar. Dinler ve dindarlararası dostluk ve barış yolundaki çalışmalar ilerledikçe bu güçlüklerin aşılacağı inancındayım. Ben uyarının tek yanlı yapılmamasından yanayım. Misyonerlik anlatılırken, inananların, başkasını kendisine katma, kendinde bulunan iyiyi paylaşma tabii eğilimi de hatırlatılmalı, böylece dindarlar özeleştiri yapmaya da çağrılmalıdır.

Cumhuriyet Türkiyesinde İslâm Din Pedagojisi

Türkiye, İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçerken çok önemli inkılaplar yaşadı. İnkılapların en zor gelen tarafı, İslâm dini ile çok yakın ilişkisi olan kanunlardan (şeriat) önemli bir bölümünün (önemli bir bölümünün diyorum, çünkü kanunların bütünü hiçbir zaman din kökenli olmamış, sadece onların dinin ruhuna aykırı olmaması için çaba harcanmıştır) artık bir kenarda kalması, onun yerini dünyevî kanunların alması oldu. Laiklik prensibi ile ilgilendirilerek İslâm din öğretiminin her seviyedeki öğretim kurumlarından dışlanması hazımsızlığın en uzun süreni olmuştur. Din öğretimi her seviyedeki öğretim kurumlarında yeniden yer almış olmasına rağmen hazımsızlıkların kalıntısı olan huzursuzluklar halen sona ermiş değildir. İslâm öğretimine yol açılması ile birlikte eski rejime dönüş korkuları, İslâm din pedagojisi faaliyetlerini önemli ölçüde kısıtlarken, kısıtlamaları aşmaya çalışanların muhalefete verdikleri destek korkuları beslemekte, böylece alandaki sorunlar bitmek bilmemektedir. Osmanlının son devirlerinde eğitim öğretimde giderek tesirini göstermiş olan bilimsel gerileme, yeni rejimi koruma çabalarından kaynaklanan kısıtlamalar sebebiyle sürüp giden

güvensizlik ortamında yeterince aşılamamaktadır. Mevcut şartlarda önceliklerin İslâm dininin asgari müştereklerinin öğretilmesine verilmesi beklenmekte, mezhep farklılıkları ve diğer dinlerin programlarda yer alması pek gerekli görülmemektedir. İslâm din öğretiminde henüz aşılamamış cahillik ortadan kaldırılmadan, onun zaten yeterli olmayan zamanının diğer dinlerle paylaşılması, öğrencilerin kafalarını karıştırabilir diye düşünülmektedir. Yüksek öğretimde İslâm araştırmaları birikip yeni şartlar içinde nasıl hareket edilebileceğine yol gösterecek seviyeye yeni yeni gelmektedir. İslâm da diğer dinler de Türkiye’de en çok konuşulan ve tartışılan konular arasındadır.

Türkiye’de okullarda Din dersleri yeniden okutulmaya başlandığında (1948) uzun bir süre (1982’ye kadar) isteğe bağlı olarak okutulmuştur. Bu dönemde, lise din dersi öğretmenleri ile öğrencilerine yöneltmiş olduğum sorulara aldığım cevapları⁶ (*Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara 1980) değerlendirdiğimde görmüştüm ki, bu kısıtlı zamanda bile öğretmenler, derslerde işlenecek konular hakkında öğrencilerin de fikirlerinin alınmasını gerekli gördüklerini söylerken, öğrenciler, eğer kendileri yetkili olsaydı, ders kitaplarında İslâm’dan başka dinlere de yer vereceklerini, yaşayan bütün dinleri, bugünkü yaşamış şekilleri ile ve İslâm dini ile kıyaslayarak öğreteceklerini söylemişlerdi⁷ (Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Yeni Çizgi Yay., Ankara 1995). Bu istek günümüzde ‘Din Öğretiminde Yeni Yönelişler’ adı altında yaptığımız çalışmalara kadar gecikmiştir. Yine de yazımın başında belirtmiş olduğum gibi, İslâm’dan başka dinler, öğrencilerin istekleri dahilinde olmuştur ve yeni yönelişler yavaş da olsa, kabul görmektedir⁸ (Abdurrahman Boran, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Öğrencilerin İslâm Dini Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996). Şimdi Cumhuriyet Türkiye’sinin en eskisi olan ve benim de mensubu bulunduğum Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi başta olmak üzere din öğretiminin her seviyesinde başlatılmış olan yeni bazı faaliyetlerden örnekler vermek istiyorum:

-Türkiye’de 1982 Anayasası ile birlikte, okul öğretiminde isteğe bağlı olan Din dersleri, "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi" adı ile mecburî ders olunca, dersin muhtevasının ve işlenişinin herhangi bir mezhebe bağlı

6. Beyza Bilgin, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Mat., Ankara 1980.

7. Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Yeniçizgi Yay., Ankara 1995.

8. Abdurrahman Boran, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Derslerinin Öğrencilerin İslâm Dini Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

değil, mezhepler-üstü olması, mezhepler arasındaki farklılıkların değil müştereklerin öğretim konusu yapılması ve ahlâk bilgileri ile birleştirilmesi esas alınmıştır. Ders kitapları bu muhteva ile yazılmış, öğretmenlere bu esaslar doğrultusunda hizmet-içi eğitim programları düzenlenmiştir. 1998-1999 yılından beri de, sekiz yıllık temel eğitime Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretmenleri yetiştirmek üzere, İlahiyat Fakülteleri ve Eğitim fakültelerinin birlikte bulunduğu üniversitelerde 'Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği' bölümleri açılmıştır. 2002 yılından itibaren bu bölümler ilk mezunlarını verecek. Mezhepler-üstü din öğretimi programı geliştirmek ve bunu uygulamak kolay bir iş değildir. Türkiye'nin Osmanlı devletinden kalma bir Sünnî geleneği vardır ve halkın büyük çoğunluğu Sünnî geleneği İslâm ile aynileştirmiştir. Ders kitaplarının yazarları büyük ölçüde bu geleneğin etkisi altındadır ve kendileri bile bu durumlarının bilincinde olmayabilmektedirler. Zaman içinde diğer geleneklerin temsilcileri ile ortak çalışmalar yapılabileceği ümidimi koruyorum. Aynı şekilde İslâm'dan başka dinlerin, özellikle Hristiyanlığın anlatımının da İslâm bakış açısından değil, Hristiyanların kendi bakış ve yaşayışları ile ilahiyatları açısından yapılabileceğine, konuların anlatımında Hristiyan ilahiyatçıları ve din pedagogları ile işbirliği yapılabileceğine de inanmaktayım. Bunun işaretleri vardır. Mesela:

-Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı, Din öğretimi konusunda farklı ülkelerdeki gelişmeleri öğrenmek ve kendi yeni yaklaşımlarını onlarla paylaşmak üzere İstanbul'da "Din Öğretiminde Yeni Arayışlar" isimli uluslararası bir sempozyum düzenlemiştir (28-30 Mart 2001). Sempozyuma Türkiye'nin yanı sıra beş ülkeden (Almanya, Hollanda, İngiltere, Cezayir, Norveç) tebliğleri ile katılanlar, din eğitimi alanında, ülkelerindeki yeni gelişmeleri anlatmışlardır. Bunun ardından Milli Eğitim Bakanlığı Hizmet-içi Eğitim Dairesi Başkanlığı yine İstanbul'da, din dersi öğretmenleri için, "Küreselleşen Dünyada Dinlerarası İlişkiler" isimli bir hizmet-içi eğitim kursu düzenlemiştir (21-25 Mayıs 2001). Bu kursa İstanbul'da bulunan Rum, Yahudi ve Ermeni okullarından din dersi öğretmenleri Müslümanlarla birlikte katılmışlardır. Kursta farklı dinlere saygı, dinlerin ortak yönlerini ve benzerliklerini ön plana çıkarma gibi düşünceler tartışılmıştır. Kursta katılanlardan "Dinlerarası Öğretim İlkeleri Geliştirme Grubu" adıyla bir çalışma grubu oluşturulmuştur. Öğretmenler ilk olan bu diyalogun sürdürülmesine karar vermişler, dinlerarası diyalog, hoşgörü ve sağlıklı iletişimin müfredata nasıl yansıtılabileceği ile ilgili öneriler belirlemişlerdir. Bütün bu çalışmalar çok yenidir ve zihinlerde kuşkuvarın oluşması mümkündür. Bu amaçla, Milli Eğitim Bakanı (Metin Bostancıoğlu) bir basın

açıklaması yapmıştır. Bu açıklamadan şu cümleleri vermekle yetiniyorum: "Milli Eğitim Bakanlığı'nın hiçbir çalışmasında, dinlerin birleştirilerek yeni bir din anlayışının geliştirilmesi ya da bir dinin diğerini etkilemesi hedeflenmemektedir."

-Vatikan-Gregoriana Üniversitesi ile 10 Mayıs 1986 tarihinden beri yürürlükte olan, bilimsel, akademik ve kültürel işbirliği anlaşmamız vardır. Bu işbirliği çerçevesinde yapılan sempozyumlarda Müslüman ve Hristiyan toplumların birbirlerinin inançlarına saygı duyması, anlayış ve hoşgörü ile davranması gereği gündeme getirilmiş ve önemi vurgulanmıştır. 1-2 Kasım 1990'da Ankara Üniversitesi'nde "Tarih Boyunca Din, Kültür, Tolerans" konulu sempozyum; 1991'de Yunus Emre sevgi yılı vesilesiyle Vatikan'da "Yunus Emre" sempozyumu. Halen iki üniversite arasında öğretim üyesi ve doktora seviyesinde değişim sürmektedir. Her yıl taraflarca görevlendirilen öğretim üyeleri, dinlerini öğrencilere kendi görüşleri açısından anlatıp tanıtırlar. Doktora öğrencileri ise araştırmaları ile, tarafların dinleri hakkında daha doğru bilgi edinilmesine katkıda bulunurlar. Ankara İlahiyat Fakültesi'ne gelen Hristiyan Profesörler, Türkiye'nin diğer İlahiyat Fakültelerinden de davet alırlar ve o Fakültelerde de konferanslar verirler. Yunus Emre'nin sevgi, barış ve hoşgörüyü ilişkin evrensel kavram ve yaklaşımları çerçevesinde, Hristiyanların ve Müslümanların birbirlerini yakından tanımaları" için, Ankara Üniversitesi ile Vatikan Büyükelçiliği'nin önderliğinde "Tanış olalım" komitesi kurulmuş, Yunus Emre'nin bir dördlüğü komitenin sloganı olmuştur: "Gelin tanış olalım, işi kolay tutalım, sevelim sevelelim, dünya kimseye kalmaz". İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim dalı yüksek lisans öğrencileriyle her yıl Vatikan Büyükelçiliği'ni ziyaret eder, onların faaliyetlerini kendi ağızlarından dinler ve Elçiliğin bahçesindeki kilisede ibadetlerini izlerler. Ankara'daki en eski Katolik kilisesi olan Fransız kilisesi rahipleri ile de iyi bir diyalogumuz vardır, onları kiliselerinde ziyaret ederiz, onlar öğrencilerimizin sorularını cevaplarlar vb.

-Almanya-Bamberg Üniversitesi İslâm Araştırmaları Bölümü ile Ankara Üniversitesi Din Eğitimi Kürsüsü arasındaki işbirliğimiz, öğretim üyesi ve öğrenci değişimi, yeni araştırmaların sonuçlarını paylaşmak üzere karşılıklı ziyaretler şeklinde devam etmektedir.

-1982 Anayasası ile, Din öğretiminin okullarda, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi şeklinde, mecburi derslerden olması, Türkiye ile yakından ilgilenen ülkelerde merak uyandırmış, bunun ne demek olduğu ve nasıl uygulanacağı hakkında gözlemlerde bulunmak üzere, bir çok Hristiyan ülkeden heyetler Fakültelerimizi ziyarete gelmişlerdi. Bu vesile ile tanıştığımız Hristiyan meslektaşlarımızla ilişkilerimiz halen devam etmektedir. Erlangen

Üniversitesi Nürnberg Eğitim Fakültesi Protestan Din Pedagojisi Kürsüsü ile yakın çalışmalarımız vardır. Bu Kürsünün üç yılda bir düzenlediği Dinlerarası Karşılaşmalar Forumu'na katılırız, Kürsünün Başkanı Prof. Lähnemann Türkiye'de düzenlenen Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumlarına meslektaşları ile birlikte katılır. 'Türkiye'deki İslam Din Dersi Kitaplarında Hristiyanlık Anlatımları Projesi' üzerindeki çalışmalarda da görüş alışverişimiz sürmektedir.

-Kuzey Ren Westfalya Eyaleti'nde öğrenci velileri Milli Eğitim Bakanlığı'na, okullarda Müslüman çocuklara İslâm din dersi verilmesi için müracaat edince (70'li yıllar), Soest şehrindeki Program Geliştirme Enstitüsü, bir İslâm din dersinin imkanını araştırmakla görevlendirilmişti. Dr. Gebauer'in koordinatörlüğünde başlayan araştırmalar olumlu sonuç verince program geliştirme ve öğretmenleri hizmet-içinde yetiştirme faaliyetlerinde Fakültemiz de katkıda bulunmuştur. Dr. Gebauer ile ilişkilerimiz sürmektedir.

İlahiyatta ve Din Öğretiminde İşbirliği mi Gerekliyor?

Yenilikler her zaman eskiye dayanarak başarılı olur. Yenilenmek için eski gereklidir. İslâm peygamberinin geleneğine göre, insan yalnızca kendi dinini övüp başkalarının dinini yermemeli, aksine çeşitli nedenlerden başkalarının dinlerine saygı göstermelidir. Böyle davranırsa, hem kendi dininin büyümesine yardımcı olur, hem de başkalarınınkine yararı dokunur. Aksi olursa hem kendi dinine, hem de başkalarının dinine zarar vermiş olur. Çünkü kendisinin başkasının dinine verdiği zarar başkası tarafından da onun dinine verilecek, böylece her din zarar görmüş olacaktır. Hz. Peygamber sahabe ile sohbetinde onlara, anne babalarına sövmemelerini tavsiye ettiği zaman, onlar hayretle, bunu kim yapar ki, diye sormuşlardı. Hz. Peygamber onlara açıklamıştı ki, bunu siz doğrudan yapmazsınız, fakat başkalarının anne babasına söversiniz, onlar da sizinkilere söver, böylece siz dolaylı yoldan kendi ebeveyninize sövmüş olursunuz. Farklılıklarımız bizimle birlikte yaşayacak olan, yaşamasını istediğimiz şeylerdir, onlara karşı savaştığımız şeyler değil. Dinlerin birbirleriyle savaşmaları, daha doğru deyişle, dindarların dinlerini yüceltmek adına birbirleri ile savaşmaları sonunda ne olmuştur? Dinler ne kazanmış ne de kaybetmiştir. Kazanan ve kaybeden dinlerin müminleri olmuş, onlar birbirlerine zarar vermişlerdir. Şimdi slogan şudur: Kazanmak veya kaybettirmek için birbirine karşı savaşmak değil, ortak hedefleri belirlemek ve onları başarmak için birlikte çalışmak! Birlik olmak, birlikte çalışmak güzel, fakat farklılıkları yok ederek birleştirmek yanlıştır. Gerçeğin titizlikle ele alınması gerekir. Oylama veya galibiyet veya

sayısal üstünlüğe göre birleştirme hareketinin, hakikati ihtiva edeceği iddia edilemez. Değerler bireylerin iradesine veya sayısal üstünlüğün kararına kaldıkça, kültürün henüz tam anlaşılammış organik bütünlüğü yitirilebilir. Bugün için önemsiz birer masal olarak alınabilen mitosların bile, insanın kendine dünyayı açıklaması ve ona bir anlam vermesini sağlamış olan, insana özgü bir anlatımın, insan varlığının derinlerinde yaşanmış bir deneyimin ifadesi olduğu hayretle fark edilmektedir. Simgesel davranış, bir gelenekten yola çıkarak, maddî işaretlere özel anlamlar vermek, insana has bir davranış sayılıyor. Simgeler, insana hayalindeki basit düşüncelerden üstün ve yüce gerçeğe geçiş imkanı veren araçlar. Her din kurumsallaşırken, müminlerinin birbirini tanımasını sağlayan ve onları Tanrının işareti olarak görecekları, kendi özel imgelerini oluşturmuş. Bu nedenle dinî imgeler birbirinden farklı. Dinlerin imgeleri zamanla doğuyor ve ölüyor, din duygusu ise insanla birlikte var olmaya devam ediyor ve yeni imgeleri oluşturuyor. Dinlerarası diyalog ve işbirliğinin İslâm ilahiyatı ve İslâm din pedagojisi açısından mazisi İslâm'ın başlangıcına kadar götürülebilecek bir davete dayandırılabilir, diye düşünüyorum. Kuran'da Hz. Peygambere, geçmiş vahyin izleyicileri olan Ehl-i Kitab'a şöyle çağrıda bulunması istenmiştir: "De ki, ey geçmiş vahyin izleyicileri, sizinle bizim aramızdaki şu ortak ilkeye gelin. Allah'tan başka kimseye kulluk etmeyeceğiz, O'ndan başka hiçbir şeye ilahlık yakıştırmayacağız ve Allah ile birlikte insanları Rab edinmeyeceğiz. Eğer yüz çevirirlerse de ki, şahit olun ki, biz kendimizi O'na teslim etmişiz" (3/64). Bu çağrı, sadece o zamanın Hz. İsa'ya tam bir uluhiyet ve azizlerine de onun belli bazı özelliklerini atfeden Hristiyanları ile Zübeyr'e (Ezra) ve bazı büyük Talmut bilginlerine yarı tanrısal bir otorite izafe eden Yahudileri değil, bütün zamanların bütün dindarlarını kapsar. Aramızdaki ayrılıklar üzerinden savaşmak yerine ortaklıklarımızı gerçekleştirmek üzere işbirliği yapmayı deneyebiliriz. Sloganımız şudur: Birbirimize öğretmek yerine birbirimizden öğrenmek! Allah bütün insan topluluklarına peygamberler göndermiş olduğuna göre, hakikatten parçalar dinlerimizin içinde bulunmaktadır. Hakikatten bir cümle, bir kelime bile olsa öğreneceğimiz, dinimizden gelen geleneğe göre, bu öğrenme birbirimize bin yıl hizmete değerdir. İlahiyat fakültelerimiz de Diyanet İşleri Başkanlığımız da bu faaliyetlere katılmaktadırlar.

Ne yazık ki, 11 Eylül 2002 Amerika faciası Müslümanlarla Hristiyanları yeni bir yabancılaşma sürecine itmiş görünüyor. Ben temenni ediyorum ki, bu yabancılaşma süreci, yeni tanışmalara da vesile olsun ve yeni tanışmalar bu defa barışmalara yol açabilsin. Şüphesiz buna giden yolda daha pek çok acılar çekilecektir. Dayanmak gerekiyor, Allah dayananları sevdiğini

söylüyor. Çok uzun süre olsa da insan davranışları değişebilmektedir. Yakın zamana kadar Hristiyan dininin mezhepleri birbirlerini bile tanımaya yanaşmıyorlardı. Mezhepler ayrı dinler gibi olmuştur. 1965 Vatikan 2. Konsülü çıkardığı bildirimlerle, kilisenin Hristiyanlık-ıçi mezheplere ve Hristiyanlık-dışı dinlere karşı tutumunu değiştirdiği zaman, bu tutum Kopernikvarî bir devrim olarak değerlendirilmiştir.

İlahiyatta işbirliğimiz bize şunu iyice öğretmelidir ki, din bir duygudur, birey işidir, gönül işidir, kurum işi değil. Dinlerin ortaya çıkışında kurumlar yoktur, kurumlaşma dinin bir gönül ve duygulanma işi olmaktan çıkıp birey-üstü olmasından sonradır. İnsan mantık kurallarına uyararak değil, gönlünde beliren duygulanma ile dindar olur. Tanrı'nın mutlak varlığı, gönül derin bir duygulanma içine girince duyulabilir olur. Duygulanma bilinci aşar. Din adına yapılan görevler ve ibadetler derin bir duyuş ve duygulanışın gösterileridir. -Burada büyükannenin acaba niçin namaz kıldığını sorduğum küçük öğrencinin bir süre düşündükten sonra vermiş olduğu cevabı hatırlıyorum: Büyükanne Allah'a inanıyor, Allah da ona inansın diye namaz kılıyor! İlahiyat din duygusunu temel edinen bir öğreti olmak durumundadır. Bu türlü alınınca dinlerin birbirine üstünlüğü söz konusu edilemez. Varlığın birliği içinde dindar insan bütün varlıklarda Tanrıyı ve bütün varlıkları Tanrı'da görür. Küreselleşen dünyanın yeni imkanları içinde ortaya çıkacak yeni tutum ve davranışların ilahiyatta ve din pedagojisinde iş birliğinden yana olmasını diliyorum.

İnanılan din ile diğer dinler, ilahiyat ile ruhbilim, felsefe ile dünya görüşleri ve dinî inançlar arasında diyalog ihtiyacı çıkıyor ortaya. Dünya ile, başkaları ile, kendimiz ile ve Tanrı ile ilişkilerimizi bütünleştirebiliriz. İnsan yaratılışın bütünü içinde hayvanlar, bitkiler ve cansız sayılan evrensel güçlerle de birliktedir. Dindar insan için bu dünya ailesi olmaktır. Tanrı bu dünyada her zaman ve her yerde vardır. Var olan her şey O'nunla birbirine bağlıdır. Üzerinde attığımız her adım, bastığımız her yer bir ayeti ihtiva ettiğine göre, bastığımız her yere saygı ile basmalı değil miyiz! İnsan her şeye bağımlıdır ve her şeyden sorumludur. Tanrı her yeredir ve bunun içindir ki her yer Tanrının evi gibidir.

Geçen yüzyılda Karl Jaspers, yaptıklarımızdan ve yapmadıklarımızdan dolayı başkalarına zarar verdiğimizde duyduğumuz vicdan azabını ahlâkî suçluluk duygusu olarak adlandırmıştı. Nedeni bizden kaynaklınsın veya kaynaklanmasın, herhangi bir insanın zarar görmesi karşısında duyduğumuz suçluluğa metafizik suçluluk adını verdi. Herhangi bir yerde insanlar, haysiyetten uzak, sefalet ve acı içinde kıvranıyorsa, bu durumla ilgili olarak ahlâkî suçsuzluğumuzdan emin olamayız. Bunlardan hiç

haberli olmadığımızdan, bir şeyleri değiştiremeyeceğimizden, acıları hafifletemeyeceğimizden emin olamayız. Günlük davranışlarımızın, çok uzaklardaki insanların bile hayatlarını etkilediği bilincine ulaşmalıyız. Eğitim bunu yapabilir. Küreselleşmenin daha adil bir işbirliğini getirmesini diliyorum.

Deniyor ki, insanlığın beşte biri, dünyanın en hızlı büyüyen ve belki de en yanlış tanınan dini olan İslâm'a mensup. Müslümanlar seküler ve modern Batı dünyasına bir tepki olarak, inançlarına yeni bir biçimde sarılıyorlar. Oysa İslâm henüz Galile ile tanışmamıştır. Batıdaki gibi bir Thomist devrim ve reform hareketi olmadan İslâm toplumlarının bilimsel ve teknolojik bakımdan nasıl gelişeceklerini tasavvur zordur. Bunun için bireysel özgürlük ve çoğulculuk şarttır. Sadece din ile devlet ilişkilerinin ayrılması zorunluluğundan değil, inanç ile aklın yanyana bulunması gerçeğinden dolayı bu böyledir. Fakat İslâm bunu bir zamanlar başarmıştı, bir kere başarılan tekrar başarılabilir. Fakat metotlar değişmiştir, metotlarımızı yenilememiz gerek. Ders kitaplarımız da bütün bunlardan nasibini alacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı da boş durmuyor, İnanç ve Hoşgörü Çağında Dinlerarası Diyalog uluslararası toplantıları düzenliyor. Din İşleri Yüksek kurulu kadın bakış açısını da alarak görüşlerini zenginleştirmek üzere bir kadın üyeyi kabul etti. İlahiyat alanında da kadınlar ile erkeklerin birbirleri ile yardımlaşması ilkesi bütün dünyada ve Türkiye'de ivme kazanıyor.

Şüphesiz daha yapılacak çok iş vardır. Kabiliyetlerimizden yararlandıkça yeni görevler yükleneceğimize inanıyorum. Bunun için bilinçli ve bilgili olarak bir araya gelmeliyiz. Mezhepler ve dinler arası ortak duaları yaygınlaştırmamızı da temenni ediyorum. Duanın bir gücü vardır ve toplu dualarda bu güç büyür.